

HİNT ALTKİTASI GELENEKSEL ÖĞRETİM KURUMLARINDA YÜRÜTÜLEN DİN EĞİTİMİNİN GELİŞİM SÜRECİNE TARİHSEL BİR YAKLAŞIM

M. Nur PAKDEMİRLİ*
Abdulhamit BİRİŞİK**

Özet

Müslümanlar İslâm dininin erken dönemlerinde Hint altkıtasına ulaşmışlardır. Bu yıllarda başlayan din eğitimi faaliyetleri önceleri cami merkezli yürütülmüştür. Zamanla medreseler kurulmuş ve bu medreselerde çeşitli programlar geliştirilmiştir. Bunlardan XVIII. yüzyılda hazırlanan Ders-i Nizâmî programı bazı değişikliklerle günümüz medreselerinde hâlen uygulanmaktadır. Bu araştırmada, Hint altkıtası medreselerinde yürütülen din eğitiminin gelişimi tarihsel açıdan incelenirken süreç içerisinde ortaya çıkan yenilikler esas alınarak çeşitli dönemler belirlenmiştir. Konu, bu bağlamda 'kurumsal altyapı oluşumu' (711-980), 'program gelişimi ve kurumsallaşma' (980-1857), 'yeniden yapılanma ve ekolleşme' (1857-1947) olarak isimlendirilen dönemler çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hint Altkıtası, Din Eğitimi, Medrese

A Historical Approach to the Development of Religious Education in the Indian Sub-Continent's Traditional Educational Institutions

Abstract

Islam reached the Indian subcontinent in its early time. The religious educational activities began in this early period and were carried out at mosques. In time, madrasas were established in which various educational programs were developed. Designed in 18th century, Ders-i Nizami is still implemented at today's madrasas with some modifications. In this paper, we studied the development of religious education at the Indian subcontinent's madrasas from a historical perspective. We have determined three periods on the basis of historical developments and renewals. They are: 'formation of the institutional infrastructure' (711-980), 'program development and institutionalization' (980-1857) and 'restructuring and the emergence of schools of thought' (1857-1947).

Key Words: Indian Subcontinent, Religious Education, Madrasa.

* Yrd. Doç. Dr., Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, nur.pakdemirli@cbu.edu.tr.

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, abdulbir@gmail.com.

Giriş

İslâm dini Hint altkıtasına Emevi Halifesi Velid bin Abdülmelik devrinde (705-715) İslâm orduları komutanı olarak görevlendirilen Muhammed b. Kasım es-Sekafi'nin (ö. 717) 711 yılında bölgenin bir kısmını fethetmesiyle girmiş, Gazneliler (963-1187) ve Hint-Türk devletleri döneminde (XIII. yüzyıldan itibaren) yayılmıştır. İslâm coğrafyasının doğu yakası konumundaki bölge, 1300 yıllık İslâmî geçmişi ve 700 yıllık Türk hâkimiyeti boyunca geleneksel öğretim kurumları vasıtasıyla İslâm eğitim-öğretimine önemli katkılarda bulunmuştur. Günümüz şartlarında aynı başarıyı gösteremiyor olsalar da, bu kurumların içeriden ve dışarıdan kendilerine yöneltilen baskı ve eleştirilere direnerek halen varlığını sürdürmesinin ve Müslüman halk kesimi tarafından yoğun bir teveccühe mazhar olmasının nedenleri, üzerinde düşünülmesi gereken bir durumdur.

XVIII. yüzyıldan itibaren bölgenin geleneksel öğretim kurumlarının tarihsel yapılanması üzerine Batılı araştırmacıların eserler yayınlamasına karşın, Müslüman araştırmacıların konuyla ilgili çalışmaları oldukça az ve sınırlı sayıdadır ki, bu durum ülkemiz araştırmacıları için de geçerlidir.¹ Günümüzde, modern çağa uyum sağlayamamak ve marjinalleşmek gibi pekçok açıdan eleştiri ve suçlamalara maruz kalan medreselerin varoluş ve gelişim sürecinin tüm önyargılardan arınmış olarak tarihsel bağlamında değerlendirilmesine duyulan ihtiyaç ortadadır. Bu konuyla ilgili olarak belirlediğimiz problemler şunlardır:

Hint altkıtası medreseleri hangi tarihsel süreçlerden ve hangi aşamalardan geçerek kurumsallaşmıştır? Bu kurumların ders prog-

¹ Alana yönelik olarak ülkemizde yapılan çalışmaların birçoğu Abdülhamit Birışık'a aittir. Birışık, "Medrese: Hint Altkıtasında Medrese", "Medresetü'l-İslâh" ve Saiyid At-har Abbas Rizvi ile birlikte hazırladığı "Talim ve Terbiye: Hindistan ve Pakistan" başlıklı DİA maddelerinde bölge medreselerini tanıtmıştır. Birışık, "Hint Altkıtasında İslâm Araştırmalarının Dünyü Bugünü" başlıklı makalesinde konuya ilmi faaliyetler ve eserler açısından değinmiş ve "Batı için Pakistan Medreselerinin İfade Ettiği Anlam Üzerine Yerinden Bir Bakış" isimli makalesinde Pakistan medreselerini uluslararası siyaset açısından incelemiştir. Ayrıca, Recep Kaymakcan'ın İbrahim Aşlamacı ile birlikte hazırladığı "Pakistan Medreseleri: 11 Eylül Sonrası Yöneltilen İddialar ve Reform Çalışmaları" başlıklı makale batının medreselere yönelttiği suçlamaları değerlendirmektedir. Pakistan'ın önemli araştırmacılarından biri olan Fazlurrahman'ın Türkçe'ye "İslâm", "İslâm ve Çağdaşlık" adıyla çevrilen eserlerinin bölgenin din eğitimi ve öğretimi hakkında önemli tespit ve değerlendirmeler içermesi nedeniyle son derece aydınlatıcı olduğunu da belirtmek gerekir.

ramlarının ve yöntemlerinin tarihsel süreçler içerisindeki temel nitelikleri neler olmuştur?

Konu incelenirken şu alt problemlere cevap aranmaya çalışılmıştır:

Bu kurumların programlarında hangi derslere yer verilmiştir?

Bu kurumlarda ders işlemede nasıl bir yöntem uygulanmıştır?

Bu kurumlar genel olarak aynı yapıda mıdır? Aralarında ders programı ve yöntem bakımından farklılıklar var mıdır?

Bu kurumların günümüze kadar ayakta kalmasını sağlayan en önemli etkenler nelerdir?

Bu kurumların günümüzdeki performansları hangi düzeydedir?

Hint altkıtası geleneksel öğretim kurumlarında yürütülen din eğitiminin gelişim süreci bu problemler doğrultusunda literatür tarama yöntemiyle tarihsel açıdan incelenirken, süreç içerisinde ortaya çıkan birtakım değişim ve yenilikler dikkate alınarak çeşitli dönemler belirlenmiştir. Konu, bu bağlamda ‘kurumsal altyapı oluşumu’ (711-980), ‘program gelişimi ve kurumsallaşma’ (980-1857), ‘yeniden yapılanma ve ekolleşme’ (1857-1947) olarak isimlendirilen dönemler çerçevesinde ele alınacaktır.

1. Kurumsal Altyapı Oluşumu Dönemi (711-980)

Muhammed b. Kasım es-Sekafi (ö. 717) komutasındaki Emevi ordusunun bölgeye girişinden Gazneliler’in (963-1187) bölgenin tamamına hâkim oluşuna kadar devam eden süre kurumsal altyapı oluşum dönemi olarak kabul edilebilir. Bu dönemin din eğitimi bakımından temel özelliği İslâm dini öğretiminin ilmî ve kurumsal alt yapısının oluşturulmasıdır. VIII. yüzyılda yapılan ilk fetihlerin hemen ardından Sind ve Pencap’ın muhtelif şehirlerinde Kur’an ve Hadis eğitimine yönelik bazı merkezler kurulmuş ve Müslümanlarla birlikte İslâmî ilimler de (Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm) Hint altkıtasına girmiştir. Bu merkezlerde ders verenler arasında Muhammed b. Kasım ile birlikte Hindistan seferine katılan tâbiîn ve tebei tâbiînden bazı zatlar da vardır.²

² Abdülhamit Birişik, “Medrese: Hint Altkıtasında Medrese”, *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 333-338; Abdülhamit Birişik ve Saiyid Athar Abbas Rizvi, “Tâlim ve Terbiye: Hindistan ve Pakistan”, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, c. XXXIX, s. 538-542; Fazlur Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırba-

Bu dönemin eğitim merkezlerinde verilen derslerde izlenen önceden belirlenmiş herhangi bir program ve müfredat yoktur. Bu nedenle dersler ve okutulacak kitaplar dersi veren şahıslara göre farklılık arz etmiştir.³ Ayrıca, cami ve mescit bağlantılı olarak yürütülen dini faaliyetler ve oluşturulan ders halkaları vasıtasıyla da hem din öğretimi yapılmış, hem de yerli halk İslâm'a kazandırılmıştır. Bu dersler vasıtasıyla İslâmî ilimlerin, özellikle de hadislerin yayılmasından dolayı halk arasında hadisle amel ederek sünnete tâbî olma ve eski inanışlara dayalı bid'atları reddetme eğilimi artmıştır.⁴

2. Program Gelişimi ve Kurumsallaşma Dönemi (980-1857)

Hint altkütasına Gazneliler'in hakim oluşundan İngiliz yönetiminin başlamasına kadar süren bu dönem İslâm dini eğitiminde program gelişimi ve kurumsallaşma süreci olması bakımından önem arzeder. Dönem içerisindeki gelişmeler öncelikle 'program gelişimi' ve 'kurumsallaşma' açısından ayrı ayrı incelenecek, daha sonra da dönemin önemli eğitim-öğretim kurumlarına değinilecektir.

90 | db

2.1. Program Gelişimi

Bu dönemde din öğretimi sistemleşip kurumsallaşırken buna paralel olarak medrese programları da gelişmiştir ki, bu gelişimi dört safhada ele almak mümkündür:

Birinci safha: XV. yüzyıl başına kadar Hint altkütası medreselerinde öğrencilere önce temel Kur'an dersleri verilmiş, sonrasında Fıkıh, Usûl-ü Fıkıh, Tefsir, Hadis, Kelâm, Mantık, Tasavvuf, Sarf-Nahiv ve Arap Edebiyatından oluşan dokuz derste toplam 20 kitap okutulmuştur. "Nisâb" veya "Nisâb-ı Ta'lîm" olarak adlandırılan ve diğer İslâmî ilimlerin gerektiği kadar yer bulamadığı bu programda, kadılık ve diğer memurluklarda görev alacak elemanlara duyulan ihtiyaç nedeniyle, asıl ağırlık Fıkıh ve Usûl-ü Fıkıh dersleri üzerine-
dir.

şoğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 94; Zaferullah Daudî, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s. 40; Sırrı Erinç v.dğr., "Hindistan" Maddesi, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c.XVIII, s. 76.

³ Tariq Rahman, *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*, Oxford University Press, Karachi, 2006, s. 83.

⁴ Erinç v.dğr. s.76; Birışık, "Medrese: Hint Altkütasında Medrese", s. 333-338; Birışık ve Rizvi, s. 538-542; Daudî, s. 40; F. Rahman, *İslâm ve Çağdaşlık*, s. 94.

İkinci safha: 1489 tarihinde, ulemâdan Şeyh Abdullah ve Şeyh Azîzullah programdaki Fıkıh, Kelâm, Mantık ve Sarf-Nahiv derslerine bazı kitaplar eklemiştir. Medreselerde okutulan dokuz derse Belâğat da eklenmiş ve bu on derste okunan kitap sayısı 28'e çıkarılmıştır. Ulemâdan Şeyh Abdülhak medreselere temel hadis kaynaklarını tanıtmaya ve Hadis dersinin programdaki ağırlığını arttırmaya çalışsa da yeterince etkili olamamıştır.

Üçüncü safha: Felsefenin ve aklî ilimlerin öne çıktığı Ekber Şâh (1542-1605) dönemine tekabül eden 1583 tarinde, Mîr Fethullah Şîrâzî'nin (ö. 1589) Hindistana gelişiyle birlikte medrese programı üzerinde bazı çalışmalar yapılmıştır. Medrese programları İlâhî (İlâhiyat), Riyâdî (Matematik, Astronomi, Mekanik, Müzik vs.), Tabîî (Fen Bilimleri) şeklinde üç bölüme ayrılmıştır. Böylece ilk kez dînî öğretim - seküler öğretim ayrışması ortaya çıkmış ve Hindular ile Müslümanlar aynı öğretim kurumlarında birlikte öğrenim görmeye başlamıştır.⁵

Medreselerin İlâhî (ilâhiyat) bölümlerindeki ders sayısı 10'dan 12'ye çıkarılmıştır. Edebiyatla ilgili dersler program dışı kalırken Tıp, Astronomi, Matematik ve Felsefe programa eklenmiştir. Bazı ders kitapları çıkarıldığı için kitap sayısı bir önceki medrese programlarına göre üç eksilmiş ve toplam 25 kitap okutulması kararlaştırılmıştır. Bu yıllarda bölgede Hadis ilminin önem kazanmasıyla birlikte Hadis dersinin ağırlığı artmış ve Kütüb-ü Sitte ilk defa programa alınmıştır. Oldukça zenginleştirilen programdaki tüm bu dersleri okutmaları için ülkeye pekçok yabancı ilim adamı davet edilmiştir.⁶

Bu dönemin medreselerinde yaygın olarak tercih edilen diller kullanılan kaynaklar doğrultusunda Arapça, Farsça ve Sanskrit-

⁵ Kuldip Kaur, *Madrasa Education in India*, CRRID Press, Chandigarh, 1990, s. 105; Sadiq Ali Khan, *Educational Institutions and Library Development in Pakistan*, Khurshid Nishan Publication, Karachi, 1994, s. 38; N. A. Baloch, "Objectives of Education in the Pakistani Society before Colonial Rule", *Educational Developments in Muslim World* içinde, ed. Mohamed Taher, Anmol Publications, New Delhi, 1997, s. 26; A. H. Nayyar, "Madrasah Education Frozen in Time", *Education and the State: Fifty Years of Pakistan* içinde, ed. Pervez Hoodbhoy, Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 220.

⁶ Saleem H. Ali, *Islam and Education: Conflict and Conformity in Pakistan's Madrassahs*, Oxford University Press, Karachi, 2009, s. 19; Institute of Policy Studies, "Pakistan: Religious Education Institutions", *Institute of Policy Studies Task Force Report*, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad, 2002, s. 20; Nayyar, s. 219; Birşık, "Medrese: Hint Altkitasında Medrese", s. 333-338.

çe'dir. Ancak Farsça öğretim yapan kurumlar daha fazla seküler ders içermesi nedeniyle daha revaçtadır.⁷

Dördüncü safha: Ulemâdan Molla Nizâmeddin Sihavî (ö. 1748) ve Şâh Veliyyullah Dihlevî (1703-1762) Mîr Fethullah Şirâzînin geliştirdiği programa bazı yenilikler katmışlardır. Özellikle Molla Nizâmeddin'in hazırladığı ve Firengî Mahal Medresesi'nde uyguladığı, daha sonra altkıtadaki tüm medreselere yayılan bu yeni programda Mantık, Felsefe (Hikmet), Astronomi (Hey'et), Aritmetik (Hisab) gibi 'makûlât' ilimlerine büyük önem verilmiştir.⁸ Molla Nizameddin'in 'Ders-i Nizâmî' olarak bilinen bu programı, 16 ayrı dersi ve bu derslerde okutulan 84 kitabı içermektedir. Programda esas alınan 84 kitabın derslere dağılımı şöyledir:⁹

Arapça	:12 kitap
Arap Edebiyatı	: 7 kitap
İlm-i Aruz	: 1 kitap
Tefsir Usûlü ve Tefsir	: Tefsir Usûlü 1 kitap, Tefsir 4 kitap
Hadis Usûlü ve Hadis	: Hadis Usûlü 1 kitap, Hadis 10 kitap
Fıkıh Usûlü ve Fıkıh	: Fıkıh Usûlü 6 kitap, Fıkıh 8 kitap
Miras Hukuku	: 1 kitap
İslâm Tarihi	: 3 kitap
Kelâm	: 5 kitap
Felsefe (Hikmet)	: 4 kitap
Mantık	: 10 kitap
Münâzara (Cedel)	: 1 kitap
Hitabet	: 3 kitap
Astronomi (Hey'et)	: 2 kitap
Aritmetik (Hisab) ve Geometri	: 1 kitap
Tıp	: 4 kitap ¹⁰

Ders-i Nizâmî'nin uygulanmasında genellikle kaynak eserlerin dili olması nedeniyle Arapça öğretimine ve temel kabul edilen bazı

⁷ N. A. Baloch, *A National System of Education and Education of Teachers*, Sindh Institute of Policy Studies Publications, Larkana, 2003, s. 32; S. A. Khan, s. 38; Nayyar, s. 222.

⁸ Adeel Khan, "Ethnicity, Islam and National Identity in Pakistan", *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 1999, sayı: 22/1, s. 175; S. H. Ali, s. 20; Nayyar, s. 223; Institute of Policy Studies, s. 20; T. Rahman, *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*, s. 83; Birışık, "Medrese: Hint Altkıtasında Medrese", s. 333-338.

⁹ Ders-i Nizâmî programı çerçevesinde okutulan kitaplar hakkında bilgi için bkz. M. Nur Pakdemirli ve Halit Ev, "Pakistan'da Geleneksel Eğitim Öğretim Kurumları: Medreseler", *100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu, 24-25 Kasım 2013*, İstanbul.

¹⁰ F. Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 95; Baloch, "Objectives of Education in the Pakistani Society before Colonial Rule", s. 27.

derslere ya da konulara öncelik verilerek şöyle bir sıra izlenmiştir: Arapça Dilbilgisi ve Arapça, Arap Edebiyatı, Aritmetik, Mantık, Felsefe, Fıkıh, Fıkıh Usulü, Kelâm, Tefsir, Hadis. Bir dersi ya da konuyu bitirip sıradaki derse ya da konuya başlamak suretiyle bir dereceden diğerine geçilmiştir ki bu sistem her derse ya da konuya yeterince zaman ayırmaya izin vermemiştir.

Bir diğer uygulama da şöyledir: Talebe ilk aşamada konunun muhtasarı ile öğrenime başlamış, üst dereceye geçince de aynı konuyu daha derinlemesine ve şerhleriyle birlikte öğrenmiştir. Öğretim elemanı hem metni hem de şerhleri konu ile ilgili herhangi bir açıklamada bulunmaksızın okutmuş, öğrenimi yeterli görülen ve sözlü sınavda başarılı olan öğrenciye mezuniyet belgesi verilmiştir.¹¹

Programda çok derse ve kitaba yer verilmesinin eğitim-öğretim yılını ve yoğunluğunu artırdığını, öğrenmeye karşı ilgiyi ve araştırma için gereken zamanı daralttığını fark eden Şah Veliyyullah, öğrencinin ömrünün alet ilimleriyle zayi edilmemesi gerektiğini savunarak geleneksel İslâmî ilimlerin öğretim sistemine bazı yenilikler getirmiştir. Bu bağlamda öncelikle Ders-i Nizâmî'yi aynen uygulamak yerine daha basit bir program hazırlamayı tercih etmiştir. Molla Nizameddin'in ders programı 'makûlât'a, yani aklî ilimlere ağırlık verirken Şah Veliyyullah bu ilimleri program dışı bırakmamakla birlikte önemlerini azaltmış ve ağırlıklı olarak 'menkûlât'ı, yani naklî ilimleri esas almıştır. Programının son kısmına sûflerin eserlerini eklemeyi de ihmal etmemiştir.

Şah Veliyyullah'ın uygulamaya koyduğu bir diğer yenilik bu derslerin sıralaması üzerinedir. Medreselerin genel uygulamalarında Arap Edebiyatı, Mantık, Felsefe, Fıkıh, Kelâm gibi dersler tamamlanmadan Tefsir ve Hadis derslerine geçilmemekte, talebenin yetişme dönemi bu ilimlerle geçtiğinden Tefsir ve Hadis öğretimine yeterince zaman kalmamaktadır.¹² Şah Veliyyullah, Arapça öğretiminin hemen ardından talebelerine diğer hadis kaynaklarından

¹¹ Fazlur Rahman, *İslam*, çev. M. Dağ ve M. Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004, s. 264; F. Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 95; Nayyar, s. 225; Birişik, "Medrese: Hint Altkitasında Medrese", s. 333-338.

¹² Abdülhamit Birişik, *Hint Altkitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001, s. 42; T. Rahman, *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*, s. 83; F. Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 95; 96; Daudî, s. 111.

daha ziyade önem verdiği Muvatta'ı¹³ okutmaya başlamıştır ki, bu hususa vasiyetnamesinde şöyle yer vermektedir:

*“Öncelikle Arapçayı geliştirmek için muhtasar bir Sarf-Nahiv der-si verilmeli, sonra sözlük kullanımı öğretilerek tarih ve ahlâk üzerine Arapça bazı eserler okutulmalı, daha sonra Muvatta dersine geçilme-lidir.”*¹⁴

Şah Veliyyullah Hadis dersleri için şöyle bir yöntem önermiş ve kendisi de bizzat uygulamıştır: Talebelerin derse konuyu önceden okumuş olarak gelmelerini istemiş, sabah namazından sonra başla-yan ve öğleye kadar süren Hadis derslerinde konuyu onlarla müza-kere etmiştir. Fıkhi konular müzakere edilirken dört mezhep ara-sındaki ihtilafların özellikle de Hanefî ve Şafiî mezhepleri arasındaki ihtilafların önemsiz olduğunu vurgulamış, hiçbir mezhebin diğ-e-rinden üstün olmadığı tezini savunmuş ve hakkında ihtilaf olmayan konuları ön plana çıkarmaya çalışmıştır. Bununla, imam ve mez-heplere karşı saygı hissi uyandırmayı ve talebelerinin düşünce uf-kunu açmayı hedeflemiştir.¹⁵

94 | db

Şah Veliyyullah Tefsir derslerinin ise mümkün olduğunca hiçbir tefsire başvurmadan sadece metin esas alınarak yapılmasını, ihtiyaç hasıl olduğunda âyetleri gramer ve sebep-i nüzul açısından açıkla-yan muhtasar tefsirlere müracaat edilmesini tavsiye etmiştir.¹⁶ Çün-kü Şah Veliyyullah'a göre, eski dönemlere ait Kur'an tefsir ve şerh-lerini mütalaa etmek Kur'an eğitimi değildir. Her tefsir kendi dö-neminin ihtiyaçlarına göre ve belli bir disiplin açısından, genellikle de hadis, fıkıh, dil, edebiyat, kıraat ve tasavvuf bakış açısından ya-zılmıştır. Halbuki Kur'an'ın ilim hazineleri sınırsız ve bâkîdir. Öte yandan bu tefsirlerdeki ihtilaflı birkısım açıklamalar zihin karışıklı-ğına yol açabilmektedir.¹⁷

Molla Nizameddin ile Şah Veliyyullah'ın hazırladığı bu iki ders programı, medrese kurucularının ya da mensuplarının eğilimine göre yapılan birtakım değişikliklerle, Hint altkıtası medreselerinde uygulanan programların özünü teşkil etmiştir. Bu değişiklikler ge-

¹³ 'Muvatta' Mâlikî mezhebinin kurucusu kabul edilen İmam Malik b. Enes'in fıkıh mer-kezli olarak tasnif ettiği hadis kitabıdır ve muteber hadis kaynaklarından (Kütüb-i Tis'a) biri kabul edilir.

¹⁴ Daudî, s. 111.

¹⁵ Daudî, s. 110; 117.

¹⁶ Birışık, *Hint Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 42.

¹⁷ Birışık, *Hint Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, s. 43.

nellikle programın sadeleştirilmesi, aklî ilimlerin azaltılması ya da kaldırılması ve İslâmî ilimlerin programdaki ağırlığının artırılması biçiminde olmuştur. Tüm değişikliklere rağmen program üzerine yürütülen tartışmaların ardı arkası kesilmemiştir. Programda Sarf ve Nahiv kitapları sayısındaki fazlalığın zaman kaybına yol açtığı, bunun yerine Arap Edebiyatına yer verilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Özellikle Hint altkitasının İslâmî eğitim-öğretim geleneğine damgasını vuran tasavvuf ve ahlâk ilimlerine ait herhangi bir kitabın yer almaması öylesine tenkit edilmiştir ki bu programın Molla Nizameddin gibi sûfî meşrep bir insana mal edilemeyeceği dahi söylenmiştir.¹⁸

2.2. Kurumsallaşma

İlme, âlime önem veren ve düzenli medrese eğitimini Selçuklular'dan (XI.-XIV. yüzyıl) önce başlatan Gazneliler bu dönemde Hint altkitasını cami ve medreselerle donatmışlardır.¹⁹ Bu kurumlarda hem sınıf düzeni uygulanmış hem de belli bir program doğrultusunda ders yürütülmüştür. Gazneliler'den yönetimi devralan Gurlular (1206-1526) da yeni medreseler açmanın yanısıra bu kurumların öğretimini daha kaliteli ve sistemli hale getirmiş, geliri, gideri, kapasitesi ve hedefleri belli olan bir yapı oluşturmuşlardır. Eğitim-öğretimin yaygınlaşmasına bağlı olarak elde edilen kazanımlar zamanla tıp, mimari ve sanat gibi alanlara da yansımıştır. Cengiz Han'ın (1162-1227) ve Hülagu'nun (1217-1265) zulmünden kaçan âlimler sığındıkları bu topraklara değer katmışlardır. İran, Horasan ve Maverâünnehir'den gelen ulemâ-i fıkıh ve ulemâ-i ma'kûlât akını ile medreselerde bu derslerin öğretimi yaygınlaşmıştır. Özellikle Lahor ve Delhi önemli birer ilim merkezine dönüşmüştür.²⁰

¹⁸ Khalid Rahman ve Syed Rashad Bukhari, "Religious Education Institutions: Present Situation and the Future Strategy", *Policy Perspectives*, 2005, sayı: 2/1, s. 64.

¹⁹ Gazneli Mahmut (971-1030) döneminde kurulmaya başlayan Hint altkitası medreseleri, Selçuklu veziri Nizâmü'l-Mülk Tûsi tarafından 1067'de kurulan Bağdat Nizamiye Medreseleri ile bağlantılı olarak gelişmiştir. Bu nedenle mekânlar ve şahıslar farklı olsa da kurumların temel yapıları öğretim sistemleri ve programları büyük ölçüde benzerlik gösterir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Khalid Rahman ve Syed Rashad Bukhari, "Pakistan: Religious Education and Institutions", *The Muslim World*, 2006, sayı: 96, s. 326; Nayyar, s. 216; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 9. Baskı, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 42; Ahmed Çelebi, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, 3. Baskı, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul, 1998, s. 85, 295.

²⁰ Abdülhamit Birşık, "Hint Altkitasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", *Dîvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2004, sayı: 17/2, s. 2; T. W. Arnold ve M. Mujeeb, "Hindistan" Maddesi, *İA*, MEB Yayınları, İstanbul, 1964, c. V, s. 528.

Medrese inşası ve eğitim-öğretim alanındaki gelişmeler Tuğluklar (1320-1414) ve Seyyidler (1414-1451) zamanında da artarak devam etmiştir. Medrese hocalarına saray hazinesinden maaş bağlanmış, âlimler uzak yerlerden Hindistan'a davet edilmiş ve kendilerine değerli topraklar verilmiştir. Hem müspet ilimlerin hem de İslâmî ilimlerin okutulduğu bu medreselere muhtelif bölgelerden talebeler gelmiş, mezun olan talebeler köy ve kasabalardaki mekteplerde muallim olarak görevlendirilmiştir.²¹

Babürlüler (1526-1857) eğitim-öğretimi daha da sistemli hale getirmiştir. İran yöneticilerinden rahatsız olan pek çok âlim bu bölgeye gelerek medreseleri güçlendirmiştir. Bu dönemde mescit-medrese birlikteliğinin öne çıkarılmasının yanı sıra mescitlerin etrafına müderrisler ve talebeler için odalar inşa edilmiştir. Medreseler yavaş yavaş birer külliyeye dönüştürülürken burada ders veren müderrislerin maaşları ve öğrenim gören talebelerin bursları herhangi bir ayırım yapılmaksızın düzenli olarak ödenmiştir.²² Bu medreselerde talebenin bilgiye ulaşması ve kurum tercihi konusunda geniş çaplı bir esneklik söz konusu olmuştur. Talebe temel dînî eğitimden sonra İslâmî ilimler alanında uzmanlaşmak amacıyla dilediği medreseye kaydolabilmiş, gerekli gördüğünde de kurumunu değiştirebilmiştir. Sûfliğe yönelmek isteyenler geleneksel öğretim kurumlarından mezun olduktan sonra bir zaviyeye giderek rûhânî tekamül eğitimi alabilmiştir.

Dönemin öğretim kurumları İslâmî ilimler alanında çeşitli alternatifler içerse de aynı imkânlar yeterli düzeyde kurum ve öğretim elemanı bulabilmenin sorun olduğu aklî ilimler için söz konusu değildir. Bu ilimleri özel dersler olarak edinmeye çalışan talebeler²³ dikkate alındığında medreselerin, dönemin öğretim sisteminin bütününe temsil etmediği görülür.²⁴ Yine de medreseler, İslâm kültürünün Hindistan'a yerleşmesine ve her dönem ihtiyaç duyulan dîn görevlisi, ilim adamı, memur, öğretmen ve kadı gibi elemanların yetiştirmelerine büyük katkı sağlamıştır.²⁵

²¹ Arnold - Mujeeb, s. 528.

²² Birışık, "Hint Altkütasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", s. 4.

²³ Bölgenin önemli ilim adamlarından Şah Veliyyullah ve Muhammed Ali Tahânevî de bu talebelerdendir.

²⁴ F. Rahman, *İslâm*, s. 266.

²⁵ Nayyar, s. 216.

Şunu belirtmek gerekir ki, bu dönemde kızların öğretimine yönelik hizmet veren kurumlarla ilgili olarak kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamak oldukça zordur. Bu konudaki en eski bilgi Faslı gezgin İbn Battûta'nın (1304-1369) Hindistan seyahatine dair açıklamalarında yer alır. Sultan Muhammed (1325-1351) döneminde Delhi'de yedi yıl kalan İbn Battûta'nın izlenimlerini içeren seyahatnâmede, küçük bir yerleşim biriminde Müslüman yerel yöneticiler tarafından kız öğrenciler için 13, erkek öğrenciler için 22 okul açıldığı nakledilir.²⁶ Bazı resmi kayıtlarda, XIX. yüzyıl başlarında Lahor'da kızların öğretimine yönelik 129 mektep, Ambala'da 23 mektep olduğundan söz edilir. Ancak orta ve yükseköğretim düzeyinde medreseler olduğuna dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.²⁷ Diğer bazı kaynaklar ise kızların öğretiminin daha ziyade evlerde yapıldığını ve bu ev-okulların kadınlar tarafından organize edildiğini bildirir. Öte yandan, üst yöneticilerin kızları için saraylarda açılan okullarda pekçok bilim insanı, yazar, şair, müzisyen hatta yönetici ve subay yetiştiği bilinir ki, kimileri bölgede oldukça meşhurdur. Örneğin, Raziye Begüm sultan (1205-1240) hem ülkeyi yönetmiş hem de komutanlığını yaptığı bir savaşı kazanmıştır. Çend Bibi sultan (1550-1599) da aynı şekilde yönetici, komutan, dilbilimci ve müzisyen olarak tanınmıştır. Gül Beden Banu Begüm (1523-1603) bölgenin ünlü tarihçilerindendir. Nur Cihan sultan, eşi Şah Cihangir (1569-1627) döneminde devlet politikalarının belirleyicisi olmuştur. Evrengzib'in (1618-1707) kızı Zebu'n-Nisa (1638-1702) bilim insanı, edebiyatçı ve şair olarak bilinir.²⁸

2.3. Dönemin Meşhur Geleneksel Öğretim Kurumları

Program geliştirme çalışmalarının ve kurumsallaşmanın hızlandığı bu dönemin yükseköğretim düzeyine kadar eğitim-öğretim hizmeti veren en önemli medreseleri şunlardır:

Medrese-i Beyhakiyye (XI. yüzyıl - Gazne)

Medrese-i Saidiyye (XI. yüzyıl - Gazne)

Medrese-i Ebu Sa'd el-Esterâbâdî (XI. yüzyıl - Gazne)

Medrese-i Ebu İshak el-İsferâyînî (XI. yüzyıl - Gazne)

²⁶ Baloch, *A National System of Education and Education of Teachers*, s. 35.

²⁷ Muhammad Farooq, *Disciplining the Feminism: Girls' Madrasa Education in Pakistan*, <http://scholar.googleusercontent.com>, Erişim Tarihi: 17.12.2013.

²⁸ Şibli Nu'mânî, *Makâlât-ı Şibli, Dârü'l-Musannifin, A'zamgarh*, 1955, c. V, s. 100, 111; Baloch, *National System of Education and Education of Teachers*, s. 34, 35.

Medrese-i Kubbetü'l-İslâm (XII. yüzyıl - Multan)

Medrese-i Muizzî (XIII. yüzyıl - Delhi, Bedâyun)

Medrese-i Firûzî (1226 - Multan)

Medrese-i Nâsırıye (1237 - Delhi)

Medrese-i Firuzâbâd (1352 - Delhi)

Medrese-i Bibi Racey Beyğam (1456 - Conpur)

Medrese-i Mahmud-i Gavân (XV. yüzyıl - Bîdâr)

Medrese-i Hayru'l-Menâzil (1561 - Delhi)

Medrese-i Mescid-i Fethpûrî (1650 - Delhi)

Medrese-i Mescid-i Ekberâbâdî (1650 - Delhi)

Medrese-i Dâru'l-Bekâ (1650 - Delhi)

Medrese-i Abdulkakim Siyalkotî (1650 - Siyalkot)

98| db

Medrese-i Rahimiye (1660 - Delhi)

Medrese-i Dârululûm-u Firengî Mahal / Medrese-i Aliye-i Nizamiye (1693 - Luknov)

Medrese-i Gaziüddin (Gaziüddin) Han (1700 - Delhi)

Medrese-i Âliye (1774 - Rampûr)

Medrese-i Âliye (1781 - Kalkûta)

Medrese-i Hayrâbâdî (XVIII. yüzyıl - Luknov)

Medrese-i Dârululûm (1856 – Haydarabad-Dekken)²⁹

Bunlardan 'Medrese-i Dârululûm-u Firengî Mahal' ya da 'Medrese-i Âliye-i Nizamiye' olarak adlandırılan medreseye, 'Medrese-i Rahimiye'ye, 'Medrese-i Gaziü'd-Din'e ve İngilizler tarafından açılan 'Medrese-i Âliye'ye özellikle değinmek gerekir.

Dârululûm-u Firengî Mahal ya da Medrese-i Âliye-i Nizamiye: Firengî Mahal hanedanı kurucusu Kutbuddin Sahalvi ya da Kutb-i Şehid olarak da anılan Molla Kutbuddin Ensari'nin (ö. 1691) Luknov'da kurduğu 'Dârululûm-u Firengî Mahal' ya da 'Medrese-i Aliye-i Nizamiye' olarak adlandırılan medrese, 1693'te, Molla Kutbud-

²⁹ Kaur, s. 44; S. H. Ali, s. 19.

din'in oğlu Molla Nizameddin (ö. 1748) döneminde gelişmiştir. 'Ders-i Nizami' ilk kez burada Molla Nizameddin tarafından hazırlanıp uygulanmıştır. 1791 yılında yapılan kısmî program değişikliğinde Fizik, Fıkıh, Astronomi, Aritmetik, Mantık, Belağat ve Nahiv zorunlu dersler arasına dâhil edilmiştir. Bölgede İngiliz tesirinin artmasının eğitim-öğretim alanına yansımalarının sonuçları bu medresede de görülmüş ve 1820 yılından itibaren yazılı imtihan sistemine geçilmiş, 1826 yılında da programa İngilizce dersi eklenmiştir. Ortaçağın rasyonalist mirasını koruyan, gelenekçilerle modernistler arasında süregelen tartışmalardan uzak duran, dönemin tüm zorluklarına rağmen eğitim-öğretimi sürdürmeye çalışan bu önemli kurum 1980'li yıllarda finansal sıkıntılar nedeniyle kapanmıştır.³⁰

Medrese-i Rahimiye: 1660 yılında Delhi'de kurulan ve Şah Veliyyullah Kutbuddin Ahmed Dihlevî'nin (1703-1762) babası Şah Abdurrahim (1644-1718) tarafından geliştirilen medrese, 1857'ye kadar devam eden eğitim-öğretim faaliyetleriyle Hindistan'ın en önemli ilim ve araştırma merkezi olmuştur. Bu medresede öğrenim gören Şah Veliyyullah Dihlevî, Hadis çalışmaları yapmak üzere bir müddet Hicaz bölgesinde kalmış ve medreseye dönüşünde Kur'an ve Hadis ilimlerinin yayılması için çalışmıştır. İslâm güç ve ahlâkının çözülmeye başladığını farkederek ve Hint altkıtasında sünni inancını yeniden eski gücüne kavuşturmayı hedefleyen Şah Veliyyullah'ın çalışmaları İslâm'ın asıl kaynakları olan Kur'an ve sünnet üzerine olmuştur. Kur'an ve sünnetin yeni bir yorumla takdim edilmesi ve gelenek içerisine sızmış bid'atların ayrıştırılması üzerine yaptığı vurguyla Hint dînî düşüncesinin gelişimine katkıda bulunmuştur.³¹ Sahih hadis'in fikhî mezheplerin hükümlerine göre öncelikli olduğu tezini savunan ve fikhî mutlak surette sünnete dayandırmaya çalışan Şah Veliyyullah, 'yanlış içtihatlar engel olmak için' Müslümanların fıkha ait uygulamaları taklit yoluyla öğrenmelerini gerekli görmüştür. Ancak onun fikhî hükümler ve uygulamalar konusundaki kişisel tavrı 'tüm mezheplere göre doğru olan hükmü almak,

³⁰ Kaur, s. 45, 52; Aziz Ahmed, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*, çev. Ahmet Küskün, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 129, 139, 140; Abdülhamit Birişik, "Hindistan: VI. Hindistan'da İslâm Araştırmaları", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 94-101; S. H. Ali, s. 22.

³¹ İbrahim Hatiboğlu, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, Hadisevi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 82; Ethem Ruhi Fırlalı, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Hindistan", *DEÜİF Dergisi*, 1983, sayı: 1, s. 19; Ethem Ruhi Fırlalı, *Kadiyanîlik*, TDV Yayınları, Ankara, 1994, s. 25; A. Ahmed, s. 16.

mezheplerin ihtilaf ettiği konularda delili sağlam olan ve sahih hadise uygun hüküm veren mezhebe göre amel etmek' şeklinde olmuştur.

Nakşibendi Tarikatının Müceddidi koluna mensup olan Şah Veliyyullah, bir yandan da katı ve durağan tarikat anlayışlarını sünnilik içinde eritmeye, sûfîlerle fıkıhçıları uzlaştırmaya, tarikat ve şeriat uyumunu tesis etmeye çalışmıştır. Aynı birleştirici çabayı tüm Müslümanlar için gösteren Şah Veliyyullah, onları farklı düşüncelere saygılı olmaya, toplum üzerindeki sorumluluklarını bilmeye ve yerine getirmeye davet etmiştir.³² Görüşlerinde kendisinden sonraki dönemlerde ortaya çıkan Vehhabilik akımıyla benzeşen yönler bulunsa da onların aksine Şah Veliyyullah sûfîliği sadece muhafaza etmekle kalmamış, aynı zamanda düşünce sisteminin bir parçası haline getirmiştir. Bunun sonucunda sûfî temayüller de onun düşünce sistemini kendilerine yabancı görmemişlerdir.³³

Şah Veliyyullah ve oğulları Şah Abdu'l-Aziz, Şah Rafi'ud-Din, Şah Abdu'l-Gani, bu görüşler doğrultusunda Tefsir ve Hadis ağırlıklı olarak uyguladıkları programla Rahimiye Medresesi'nin Hint yarımadasındaki ilk Dârulhadis olmasına vesile olmuşlardır. Burada yetişen öğrenciler çeşitli bölgelerde açtıkları medreseler aracılığıyla başta Tefsir ve Hadis olmak üzere İslâmî ilimler konusunda eğitim-öğretime katkıda bulunmuş ve Şah Veliyyullah'ın görüşlerini Hint altkıtasına yaymışlardır. Bu nedenle, sonraki dönemlerde ortaya çıkan fikir ekollerinin büyük bir kısmı, ulemâ ve halk nezdinde kabul görebilmek amacıyla kendilerini bu medresenin temsil ettiği düşünceye nispet etme gereği duymuşlardır.³⁴ Dahası, liberalist ve akılcı temayüllere sahip kesimler de Şah Veliyyullah'ın öğretim usulleri konusundaki yenilikçi tutumunu örnek alarak Hint İslâm düşüncesindeki modernist eğilimlere zemin hazırlamışlardır.³⁵ Sonuçta, hem gelenekçiler hem de modernistler kendilerini ona nispet etmişler ve Şah Veliyyullah XIX.-XX. yüzyıl Hint Müslümanlığındaki dînî akımların kaynağı olmuştur.

Medrese-i Gâziü'd-Din: XVIII. yüzyıl başlarında I. Gâziü'd-Din Firuz'un kurduğu 'Medrese-i Gâziü'd-Din', Veliyyullah ekolü üzerine

³² Daudî, s. 144, 146; Fığlalı, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Hindistan", s. 19; A. Ahmed, s. 16.

³³ F. Rahman, *İslam*, s. 280.

³⁴ Arnold ve Mujeeb, s. 529; Daudî, s. 106-110; A. Ahmed, s. 16; 140; F. Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 96.

³⁵ Hatiboğlu, s. 82.

temellenen ve Kur'an tefsiri ile hadis öğretisi ağırlıklı eğitim-öğretim sunan bir medresedir. 1792'den itibaren Arapça ve Farsça olarak öğretim yapan medrese 1825'te İngilizler tarafından yükseköğretilere (Delhi Anglo Oriental College) dönüştürülmüştür. Öğretim dili İngilizce ve Urduca olarak değiştirilmiş, programa müspet ilimler eklenmiş, modern öğretim ve araştırma tekniklerine geçilmiştir. Bu yıllarda ilmî standartları oldukça yükselen ve pek çok saygın ilim adamı yetiştiren kurum, sömürgeci İngiliz yönetimine karşı yapılan 1857 ayaklanmasına destek verdiği gerekçesiyle İngiliz hükümeti tarafından kapatılmıştır.³⁶ Bir süre sonra tekrar açılarak eski ve yeni programla eğitim-öğretim hizmeti veren iki ayrı bölüm halinde varlığını kısmen sürdürmeye çalışan kurum, daha sonra Pencap Üniversitesi'ne bağlanmıştır.³⁷

Medrese-i Âliye (Kalküta): XVIII. yüzyıl başlarından itibaren bölge Müslümanları üzerindeki hâkimiyetini ve baskılarını arttıran İngiltere, Müslümanlara ait vakıf arazilerine el koyarak bu vakıflarla ayakta kalan geleneksel öğretim kurumlarına ve kurum çalışanlarına darbe vurmuştur. İngilizlerin medreselere yönelik bu tür olumsuz tutumlarına karşı gösterilen tepkiler yıldan yıla artmıştır. İyi bir politikacı olan Hindistan valisi Warren Hastings Müslüman halkı sakinleştirmek ve sempatilerini kazanmak amacıyla 1781'de Kalküta'da yükseköğretim düzeyinde geleneksel eğitim-öğretim yapmak üzere 'Medrese-i Âliye'yi açmıştır. Medresenin öğretim dili Arapça, öğretim süresi yedi yıldır. İslâmî ilimlerin yanı sıra Astronomi, Matematik, Geometri, Hukuk, Mantık, Felsefe gibi derslerin ortaçağ düzeyinde işlendiği ve öğretimin sistematik olmaktan uzak bir biçimde yapıldığı kurumun başarısızlığı kaçınılmaz olmuştur. Nitekim, bölgenin dînî düşüncesi üzerinde olumlu bir etkisi gözlenmeyen bu ve benzeri okullardan mezun olanlar Doğu-Batı arasında bocalamaktan kurtulamamışlardır.³⁸

³⁶ Bu kurumu dikkat çekici kılan en önemli husus şudur: 1857 ayaklanması sonrasında ard arda ortaya çıkan dini ekollerden Deobend'in ve Aligarh'ın kurucuları Delhi Anglo Oriental College mezunudur. Deobend lideri Muhammed Kasım Nanevtevi (1832-1880) kurumun Arapça öğretim yapan bölümünün programını Deobend'e, Aligarh lideri Seyyid Ahmet Han (1817-1898) ise kurumun İngilizce öğretim yapan bölümünün programını Aligarh'a kopyalamıştır. Deobend'in vurgusu Velîyyullah ekolünün geleneksel dînî düşünce unsurları üzerine, Aligarh'ın vurgusu ise aynı ekolün öğretim usullerindeki yenilikçi unsurlar üzerine olmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Ahmed, s. 129; 130; Daudi, s. 292; Erinc v.dğr. s. 87.

³⁷ A. Ahmed, s. 129.

³⁸ M. Hamiuddin Khan, *History of Muslim Education II*, Academy of Educational Research Press, Karaçi, 1973, s. 28-31; 176; Kaur, s. 47; S. H. Ali, s. 21.

2.4. Dönemin Meşhur Modern Öğretim Kurumları

Program gelişimi ve kurumsallaşma dönemini irdelerken, bölgeye İngilizlerle gelen ve Hint altkıtası eğitim-öğretiminde köklü ve kalıcı etkiler bırakan modern öğretim kurumlarına da kısaca değinmek gerekir. Çeşitli Avrupa ülkelerinden Hristiyan misyonerlerin Hint altkıtasına gelişi 1540 yılından itibaren başlamış olsa da, bölgede bu alandaki en köklü faaliyetler İngilizler tarafından gerçekleştirilmiştir. İngiltere'nin Hint altkıtasına girişini meşrulaştırmaya yönelik olarak İngiltere yönetimince 1600 yılında kurulan 'Doğu Hindistan Şirketi' 1659 yılından itibaren propaganda faaliyetlerini yürütmek üzere bölgeye Hristiyan misyonerler (Protestanlar ve Anglikanlar) göndermiştir.³⁹ Misyoner faaliyetleri ve bu faaliyetler çerçevesinde açılan okullar önceleri medreselere alternatif olacak düzeyde değildir. Ancak sonraları, Doğu Hindistan Şirketi imtiyaz sözleşmesindeki bazı maddelerde yaptığı değişikliklere istinaden misyonerlik faaliyetlerini ve misyonerlerin kontrolünde açtığı okulların sayısını belirgin ölçüde arttırmıştır.⁴⁰ Açılan okullar Hristiyanlık öğretiminin yapıldığı birer manastırdan farksızdır. Bu okullarda öğretmen olarak görev yapan misyonerler, öğretimden ziyade bir yandan bölge halkının Hristiyanlaştırılması üzerine faaliyetler yürütürken,⁴¹ diğer yandan da aynı millete mensup topluluklar olarak yüzyıllardır barış içerisinde yaşayan Müslümanları ve Hindu-ları din ayrımı üzerinden provoke etmekten kaçınmamışlardır.⁴²

Doğu Hindistan Şirketi, İngiliz yönetimine sadık bir toplum oluşturma hedefinin yanı sıra çeşitli kurumlarda istihdam edilecek asker, muhafız, memur gibi eğitilmiş eleman ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak, özellikle Hindu gençlere hitap eden ve manastır hüviyetinde olan modern yükseköğretim kurumları da açmıştır. Böylece, İngiliz yükseköğretim sistemi XIX. yüzyılın ilk yarısında Bombay, Madras ve Kalküta'dan başlayarak Hint altkıtasına hızla yayılmıştır. Önce Bombay'da 'Elphinstone College' ve 'Wilson Colle-

³⁹ Ishtiaq Husain Qureshi, *Education in Pakistan*, Maaref Press, Karachi, 1975, s. 100; M. H. Khan, s. 14.

⁴⁰ I. H. Qureshi, s. 101; Birışık ve Rizvi, s. 538-542.

⁴¹ İlk etapta Hinduların yoğun olduğu bölgelerde açılan ve oldukça rağbet gören misyoner okullarında öğrenim görenlerin birçoğu zamanla aileleriyle birlikte Hristiyanlığa geçmişlerdir. Öyle ki, 1850'li yıllarda Hindistan'daki yerli Hristiyan nüfusu 100 bine ulaşmıştır. O yıllarda sadece Uttar Pradeş eyaletinin batı yakasındaki okul sayısı 4 bini, bu okullardaki öğrenci sayısı 53 bini bulmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. H. Khan, s. 140.

⁴² I. H. Qureshi, s. 101.

ge'; Kalküta'da 'Indian College' ve 'Scottish Church College' açılmıştır. Daha sonra yine Kalküta'da 1800'de 'Fort William College', 1806'da 'Haileybury College', 1816'da 'Anglo Indian College', Pona'da 1821'de 'Hindu College', 1823'de 'Agra College' kurulmuş ve bunları diğerleri izlemiştir.⁴³

Öte yandan, bazı medreselerin programları İngilizce dersi ağırlıklı olacak biçimde değiştirilmiş ve bu derslerde İngiltere'deki muadil okullardan çok daha yoğun biçimde İncil öğretimi yapılmıştır. 1835'te bir adım daha atılarak İngilizce'nin resmi yazışma, ticaret, hukuk ve öğretim dili olması kararlaştırılmıştır. Bu karara dayanarak, İslâmî kimliği öne çıkaran ve geleneksel eğitim-öğretim yapan kurumlara bürokratik güçlükler çıkarılırken İngiliz dilinde ve sisteminde eğitim-öğretim yapan kurumların açılması desteklenmiştir. Dahası, bu kurumlardan mezun olmak 1844'te devlet memurluğunun ön şartı haline getirilmiştir.⁴⁴

Hint altkıtasında İngilizcenin önemi ve popülaritesi gün geçtikçe artmış, Müslümanlar İngilizce'yi ve modern bilimleri öğrenmeden toplumda herhangi bir statü elde edemeyeceklerini kavramaya başlamışlardır. Bununla birlikte ortada İngilizcenin ve modern öğretim sisteminin yaygınlaşmasının getirdiği sosyal ve kültürel şoktan çok daha ciddi bir sorun vardır ki, o da şudur: Öğrenim görme ve yönetimde söz sahibi olma konusunda Hindular lehine gelişen hak ve eşitlik ilkelerine aykırı uygulamalardan kaçınmak Müslümanlar için neredeyse imkânsızdır. Her ikisi de İngiliz yönetimince açılmasına rağmen Müslümanlara hitap eden Kalküta'daki Medrese-i Âliye mezunları ile Hindulara hitap eden Pona'daki Hindu Koleji mezunları arasında bilgi ve iş olanakları açısından küçümsenemeyecek farklar vardır. Medrese-i Âliye mezunlarının yetersiz bilgi ve beceri donanımına karşın Hindu Koleji mezunları modern bilimlerde ileri düzeyde başarı sergilemekte, akıcı İngilizceleriyle en iyi yazarların eserlerini takip edebilmektedirler. Müslümanlarda kendileri için tek eğitim-öğretim alternatifi olan medreselerin kapatılması endişesinin artmasına yol açan bu durum, Hindularda İngiliz eğitim-öğretimi alma isteğini daha da kamçılamıştır. Sonuçta Hindular

⁴³ Norman Reid, "Quality Assurance in Higher Education in Pakistan", 2. *International Conference on Assessing Quality in Higher Education*, Lahore, 2008, s. 2; Hermann Kulke ve Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İmge Yayınları, Ankara, 2001, s. 359; M. H. Khan, s. 28.

⁴⁴ Salim Mansur Khalid ve M. Fayyaz Khan, "Pakistan: The State of Education", *The Muslim World*, 2006, sayı: 96, s. 307; M. H. Khan, s. 120-132.

bölgede baskın bir konuma doğru ilerlerken Müslümanlar eğitim-öğretimden başlayarak her alanda geri kalmaya mahkum edilmişlerdir.⁴⁵

3. Yeniden Yapılanma ve Ekolleşme Dönemi (1857-1947)

1857’de İngilizler’in son Hint-Türk devleti olan Babürlü Devleti’ni ortadan kaldırıp halk ayaklanmasını bastırarak Hint altkıtasına tamamen hakim olmasıyla başlayan ve 1947’de kazanılan bağımsızlıkla birlikte Hindistan ve Pakistan adıyla iki ayrı devletin kurulmasına kadar süren bu dönemde bölge eğitim-öğretim sistemine vurulan darbeler artarak devam etmiştir.

1857’den itibaren ‘London University’ örneğinden hareketle kurulan Bombay, Kalküta, Madras, Allahabad ve Pencap üniversitelerini diğerleri izlemiş, 1947’ye kadar bölgede açılan üniversite sayısı 20’ye ulaşmıştır. Ancak sömürgeci İngiliz yönetimine memur yetiştirmek üzere açılan modern yükseköğretim kurumlarındaki bölümler, programlar tamamen bu amaca yönelik olarak hazırlanmıştır ve bölgenin siyasal, ekonomik, bilimsel, ya da sosyal kalkınmasını hedefler nitelikte değildir. İngiliz kültürünün bölgeye transferinde etkin rol alan, sınıf ayrımına dayalı politikaların herhangi bir çekince olmaksızın uygulandığı ve daha ziyade Hindu topluluğa hitap eden bu üniversiteler Müslüman halk tarafından rağbet görmemiştir.⁴⁶ Endüstriyel yatırımın yapılmadığı ülkede gençlerin fen bilimlerine ilgisiz kalması bir yana, kapıları Müslümanlara açık olan yükseköğretim kurumlarında sunulan eğitim-öğretim de zaten dil, tarih, felsefe, edebiyat, sanat gibi sosyal bilimlere yönelik alanlarda ve düşük seviyelidir. Müslümanlar için memurluk imkânı bulunmayan ülkede eğitilmiş gençlerin dahi yardıma muhtaç duruma düşmesi kaçınılmaz olmuştur. Öyle ki, sosyal bilimlerde lisansüstü mezuniyeti bulunan birçok Müslüman gencin Lahor’un sokaklarında ayakkabı boyacılığı yaparken görülmesi sıradanlaşmıştır.⁴⁷

⁴⁵ S. A. Khan, s. 80; M. H. Khan, s. 183-185.

⁴⁶ Akhtar Ali, “A Study of the Quality of Teaching at University Level in Pakistan”, *Journal of Social Sciences and Humanities*, 2005, sayı: 3/1; Raza Ullah v.dğr. “Approaches to Studying and Perceptions of the Academic Environment Among University Students in Pakistan”, *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 2010, sayı:1, s. 1-15.

⁴⁷ S. M. Khalid ve M. F. Khan, s. 308.

Medrese mezunlarının durumu da bundan farklı değildir. ‘Dînî karakterli binalara yakın olmaması, dînî içerikli kitaplar bulundurmaması, eğitim-öğretimde dînî kitap kullanmaması’ konusunda 1858’den itibaren ironik bir şekilde baskı gören medreseler, alternatif modern öğretim kurumları karşısında ayakta kalma mücadelesi vermişlerdir. Bu şartlar karşısında işsiz kalan ulemâ bölgeyi terketmeye başlamış, mezunların ve öğrencilerin bir kısmı onları izlemiştir.⁴⁸

Öte yandan, statü kaygısıyla İngiliz okullarında öğrenim gören Müslümanlar’ın sayıca arttığı oranda Hristiyanlaştıramamış olması, İngiliz hükümetini yeni tedbirler almaya yöneltmiştir. Bu tedbirlerin ilki, İngiliz okullarında eğitim-öğretim almayı ve öğretmenlik yapmayı zorlaştırmak ve böylece Müslümanları geleneksel öğretim kurumlarına yönlendirmektir. 1860’tan itibaren uygulamaya konan bu tedbirlerin sonucu olarak 1883-1890 yılları arasında İngiliz okullarındaki öğretmenlerin ve devlet kademelerindeki görevlilerin tamamı, öğrencilerinse büyük çoğunluğu Hindulardan oluşmuştur. Bu sonuçla yetinmek istemeyen Lord Curzon 1902’de modern öğretim kurumlarının eğitim-öğretim ücretlerini arttırmış ve yerli halk tarafından özel öğretim kurumu açılmasını zorlaştırmıştır.⁴⁹

db | 105

İngilizler, Hindistan’da sayıları hızla artan misyonerleri İslâm hakkında bilgilendirmek, Hristiyanlaştırma faaliyetlerini arttırmak ve Hristiyanlığa geçenleri eğitmek amacıyla okullar açmayı da ihmal etmemişlerdir. Misyoner papaz Henry Martyn adına 1930’da Lahor’da açılan ‘Henry Martyn School of Islamic Studies’ bu amaçla kurulan okullardan sadece birisidir.⁵⁰

1857 bağımsızlık ayaklanmasından itibaren siyasi, kültürel ve dînî emperyalizmin ağır baskılarına maruz kalan Müslümanlar ciddi bir fikrî bunalım sürecine girmişlerdir. Hint altkıtasını baştan başa saran Hristiyan misyonerler Müslümanları kendi dinlerine çekmek, hiç olmazsa şüpheyi düşürmek ya da gelişmiş kültürleri karşısında onları aşağılık duygusuna sürükleyebilmek için uğraşmışlardır. Bu doğrultuda eğitim-öğretim alanında yürütülen çalışmalara halk arasında İngiliz takipçiliğinin ve taklitçiliğinin yaygınlaşması da eklenince eski-yeni çatışması kaçınılmaz olmuştur. Sonuçta, günlük

⁴⁸ K. Rahman ve S. R. Bukhari, “Pakistan: Religious Education and Institutions”, s. 329; S. H. Ali, s. 22.

⁴⁹ S. A. Khan, s. 82; Arnold ve Mujeeb, s. 529.

⁵⁰ Erinç v.dğr. s. 99.

çekişmelerle birbirine düşen Müslümanlar her türlü propoganda ve yönlendirmeye açık hale gelmişlerdir.⁵¹

İngiliz hükümetinin uyguladığı olumsuz politikaların bölge insanını içine sürüklediği bu karmaşa Müslüman ulemâyı İslâmî kimliği koruma ve dînî hayata yön verme konusunda faaliyete geçmeye sevketmiş, buna bağlı olarak gelişen fikrî hareketlilik neticesinde Hint Müslümanları çeşitli görüşler ve bu görüşler çerçevesinde oluşan ekoller doğrultusunda ‘yeniden yapılanma’ sürecine girmişlerdir. Bu yapılanmaların eğitim-öğretim alanındaki yansımalarının sonucu olarak Müslüman halkın büyük bir kesimi medreselerde yürütülen geleneksel öğretime ağırlık vermeyi tercih ederken, diğer kısmı da modern öğretim kurumlarına yönelerek üniversiteler, yüksekokullar, araştırma merkezleri açmışlardır.⁵² Faaliyetleriyle Hint altkıtasının eğitim-öğretim hayatına katkı sağlayan ekoller ‘gelenekçiler’, ‘yenilikçiler’, ‘uzlaşmacılar’ olmak üzere üç kategoride değerlendirilir ki, bu ekollerin en önemlileri şunlardır:

3.1. Gelenekçiler: Ehl-i Hadis, Deobendi, Birelvî

Yeniden yapılanmayı İslâm’ın klasik değerlerinin ışığında yapmak gerektiğe inanan Ehl-i Hadis, Deobendi ve Birelvî ekollerinin temsil ettiği gelenek yanlıları klasik din öğretimini teşvik ederken Batı düşüncesine ve eğitim-öğretime şüphe ile yaklaşmışlardır. Hint altkıtasına İngilizlerle gelen modern anlayışların bölgeye getiri ve götürüleri değerlendirildiğinde halkın bir kısmının Batı tipi modern öğretim sistemine gösterdiği ihtiyatlı yaklaşım ve bu yaklaşım sonucunda ortaya çıkan kendi din ve kültür geleneğine sahip çıkma refleksi doğru anlaşılabilir. Bu hassasiyetin dikkate alınması ön koşuluyla gelenek yanlı ekollerin temel görüşleri ve bu görüşlerin yayıldığı birer mekân konumundaki geleneksel öğretim kurumları hakkında kısaca şunlar söylenebilir:

Ehl-i Hadis: Seyyid Nezir Hüseyin Dihlevî (1805-1902) öncülüğünde oluşan ve görüşlerinde İbni Teymiyye’nin (1263-1328), Muhammed bin Abdulvehhab’ın (1703-1792) tesirinin açıkça görüldüğü ekol mensupları bid’at ve hurafeyle beraber tasavvufî anlayışlara karşı takındıkları sert tavır nedeniyle vehhabilere benzetilerek tepkiyle karşılanmışlar, bu tepkilerden kurtulmak amacıyla kendilerini

⁵¹ Anis Ahmad, “Educational and Cultural Cooperation: The Ethical Foundations”, *Policy Perspectives*, 2005, sayı: 2/1, s. 10; Kulke ve Rothermund, s. 373.

⁵² Erinçv.dğr. s. 95.

‘Ehl-i Hadis’ olarak tanıtmaya yoluna gitmişlerdir.⁵³ Bu tanıtım onlara halk arasında nispeten saygınlık kazandırmış ve selefi olarak algılanıp kabul görmelerinde etkili olmuştur. Ekolün temel olarak bu çerçevede ifade edilebilecek görüşleri Ehl-i Hadis medreselerinde yetiştirilen talebeler yoluyla Hint altkıtasına yayılmıştır. Ders-i Nizâmî esas alınmakla birlikte Hadis dersleri ağırlıklı bir program yürüten bu medreselerin en önemlileri şunlardır:

Medrese-i Kur’aniyye (1856 - Conpur)

Medrese-i İslâmiyye / Medrese-i Âliyye (1869 - Mao Nat Bacan)

Dârulhadis-i Matlaülulûm (1875 - Mirat)

Medrese-i Saidiyye (1880 - Benares)

Medrese-i Ahmediyye (1880 - Âra, Bihar)

Medrese-i Çeşme-i Rahmet (1887 - Gazipur)

Medrese-i Âlican (1892 - Delhi)

Medrese-i Muhammediyye (1893 - Lekkokey)

Misbahülhüda / Camia Rahmaniyye (1897 - Benares)

Dârululûm-u Takvîyetü’l-İslâm / Medrese-i Gazneviyye (1901 - Amritsar)

Dârulhadis-i Rahmâniye (1911 - Delhi)

Medrese-i Selefîyye Gazneviyye (1919 - Amritsar)

Câmia Arabiyye Dârüsselâm (1919 - Amritsar)

Medrese-i Aliyye (1919 - Cennetiyyepur)

Darüttekml (1925 - Muzafferpur, Bihar)⁵⁴

Deobendi: Veliyyullah ekolüne bağlı bir grup âlimin geleneksel din öğretimini muhafaza etmek amacıyla Deobend’de kurdukları ve Muhammed Kasım Nanotavi (1832-1880) tarafından geliştirilen küçük medrese kısa zamanda seviye kat ederek yükseköğretim düzeyine kadar eğitim-öğretim yapan meşhur ‘Dârululûm-u Deobend’ medresesine dönüşmüştür. Programında ağırlıklı olarak geleneksel

⁵³ T. Rahman, *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*, s. 82.

⁵⁴ S. H. Ali, s. 37.

İslâmî ilimlerin okutulduğu medrese mezunları halk arasında Deobendi şeklinde anılmış ve böylece medrese mensuplarının görüşleri etrafında geleneksel anlayışta yeni bir ekol ve yeni bir cemaat ortaya çıkmıştır.⁵⁵ Eğitim-öğretim hizmetleri ve yayınları ile toplumun İslâmlaşmasına büyük katkı sağlayan Deobendi âlimleri halktan gelen talepler üzerine pekçok yerde yükseköğretim düzeyine kadar eğitim-öğretim yapan medreseler açmışlardır. Bu medreselerin en önemlileri şunlardır:

Medrese-i Mazahir'ul-Ulûm (1866 - Seharenpur)

Camia Kâsimiyye (1878 - Muradabad)

Camia İslâmiye Arabiyye (1880 - Amroha)

Camia Reşidiyye (1895 - Raypur)

Medrese-i Emینیye (1897 - Delhi)

Dârululûm Haliliye Nizamiye (1899 - Tonk)

Camia Arabiyye Ta'limüddin (1908 - Dabhel)

Camia Hüseyiniyye (1917 - Rander)

Camia Arabiyye Ta'limü'l-İslâm (1919 - Tarapur)

Hayru'l-Medâris (1931 - Calender)⁵⁶

Birelvî: Ahmed Rıza Han Birelvî'nin (1856-1921) liderliğinde 1904'te Biril'de açılan 'Medrese-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat' ya da 'Dârululûm-u Manzaru'l-İslâm' olarak bilinen geleneksel öğretim kurumu çevresinde şekillenen bir ekoldür. Eğitimsiz kitleler arasında kabul gören Birelvîler, bölgenin Hinduizm de dâhil olmak üzere çeşitli inanışlardan gelen birçok özelliğini barındırmasıyla klasik İslâmî yorumlardan ayrılırlar.⁵⁷ İçeriği ekolün inanç anlayışına göre düzenlenmiş Ders-i Nizami programı uygulayan ve yükseköğretim düzeyine kadar eğitim-öğretim yapan önemli Birelvî medreseleri şunlardır:

Dârululûm-u Nu'mâniyye (1887 - Lahor)

Medrese Şemsü'l-Ulûm (1899 - Bedâyun)

Medrese-i Hanefiyye (1900 - Patna)

⁵⁵ Kaur, s. 56.

⁵⁶ Kaur, s. 56.

⁵⁷ İbrahim Güner v.dğr. "Pakistan" Maddesi, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 146-153; S. H. Ali, s. 36.

Medrese-i Ehl-i Sünnet ve Cemâat / Dârululûm-u Manzarû'l-İslâm(1904 - Birilî)

Camia Naimiyye (1920 - Muradabad)

Dârululûm Hizbu'l Ahnaf (1924 - Lahor)

Dârululûm Mazharu'l- İslâm (1937 - Bireli)

Camia Arabiyye İslâmiyye (1940 - Nagpur)⁵⁸

3.2. Yenilikçiler: Aligarh

Yeniden yapılanmayı modern Batı düşüncesinin ışığında hayata geçirmek gerektiğine inanan Aligarh ekolünün temsil ettiği yenilikçi ve modernist akım, Seyyid Ahmet Han (1817-1898) öncülüğünde modern Batı düşüncesi ve öğretimi üzerine yapılanmıştır. Ahmet Han'ın, Oxford ve Cambridge üniversitelerinin öğretim sistemlerinden yola çıkarak 1875'te Aligarh'da açtığı ve 'Medresetü'l-Ulûm' da denilen 'Mohammadan Anglo Oriental College' çok sayıda Batılı öğretim elemanının görev yaptığı, Şii, Sünni ve Hindu öğrencilerin birlikte öğrenim gördüğü modern bir öğretim kurumu haline gelmiştir. Kurum, Müslüman halka modern öğretim kurumları açma konusunda örneklik etmenin yanı sıra, zeki gençlerin Doğu bilimlerini (Oriental) ve Batı bilimlerini (Oxidental) en iyi şekilde kavrayan, Hindistan'a liderlik edebilecek bireyler olarak yetiştirmelerini hedeflemiştir. Ancak hazırlanan programda modern bilimlere ağırlıklı olarak yer alırken İslâmî ilimlerin arka planda kalmasının kendi değerlerine yabancı ve Batı hayranı nesillerin yetişmesine hizmet ettiği iddia edilmiştir. Bu yargı nedeniyle gelenek yanlılarının şüphesiyle yaklaştığı Aligarh ekolü Müslümanlara modern Batı düşüncesini ve öğretim sistemini tanıtmak gibi bir misyonu gerçekleştirme- nin yanı sıra Pakistan'ın kurulmasını sağlayan milliyetçi Müslüman hareketin de merkezi olmuştur.⁵⁹

3.3. Uzlaşmacılar: Nedve

Yeniden yapılanmayı klasik İslâm anlayışı ve modern Batı düşüncesi sentezi ile yapmak gerektiğine inanan, doğuya veya Batıya mutlak bağlılığın ya da nefretin İslâmî olmadığını savunan, Deo-

⁵⁸ Daudî, s. 249; Erinç v.dğr. s. 78.

⁵⁹ David Lelyveld, "Disenchantment at Aligarh: Islam and the Realm of the Secular in Late Nineteenth Century India", *Die Welt des Islams*, 1982, sayı: 22/1, s. 85-102; Mazharuddin Siddîkî, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, çev. Murat Fırat ve Gök- sel Korkmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990, s. 244.

bend ve Aligarh arasında orta yol benimseyen bir grup ulemâ 1892'de 'Encümen-i Nedvetü'l-Ulemâ' adıyla dernek kurarak biraraya gelmiş, bu girişim 'eskinin iyisini modernin yararlısını almak' fikri üzerine temellenen yeni bir akımın ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Derneğin ilk faaliyeti, 1898'de Luknov'da, İslâmî ilimlere vâkıf ve modern gelişmeleri takip eden âlimler yetiştirmeyi hedefleyen bir yükseköğretim kurumu olan 'Dârululûm-u Nedvetü'l Ulemâ'yı' açmak olmuştur.⁶⁰ Bu faaliyeti, Hint altkıtasının birçok yerinde Nedve'ye bağlı olarak kurulan, geleneksel ve modern anlayışların bir çeşit karması olan ve geleneksel medrese programına modern derslerin de eklenmesiyle hazırlanmış Nedve programını uygulayan, mezunlarına Nedevî ya da Nedvî denilen diğer medreselerin açılması izlemiştir. Bunlardan, 1908'de Azamgarh'a bağlı Saray-ı Mir'de Şibli Numani tarafından 'Medrese-i Islâhî'l-Müslimîn' adıyla kurulan, daha sonra 'Medreset'ül-İslah' olarak isimlendirilen medrese siyasete bulaşmaksızın seviyeli bir eğitim-öğretim hizmeti yürütmüştür. Bu medresenin yanısıra 1925'te Bahavalpur'da kurulan 'Camia Abbasiye', 1927'de Mongir-Bihar'da kurulan 'Camia Rahmaniye' ve 1948'de Bopal'da kurulan 'Dârululûm Tâcül Mesâcid' geleneksel ve modern karması olan Nedve programına göre öğretim yapan medreselerin önde gelenleri arasına girmiştir. 1874'te Haydarabad'da kurulmuş olan 'Camia Nizamiye' de sonraları Nedve programını benimseyen ve yükseköğretimin çeşitli düzeylerinde eğitim-öğretim yapan bir medreseye dönüşmüştür. Başlangıçta oldukça başarılı bir süreç yaşayan ve Muhammed Hamidullah (1908-2002), Ebu'l Hasan Ali (1914-1999) gibi pekçok seçkin ilim adamı yetiştiren Nedve ekolü Aligarh'ın ana felsefesine getirdiği köklü eleştirilerin ardından zamanla geleneksel anlayışa yönelerek Deobend'den ayrıştırılamayacak bir konuma gelmiştir.⁶¹

3.4. Bağımsızlar

Bu dönemin fikrî çalkantılarının ortaya çıkardığı akımların dışında kalmayı ve öğretimlerini bağımsız olarak sürdürmeyi tercih eden medreseler de yok değildir. Kayda değer öneme sahip olan bu medreselerden bazılarını zikretmek gerekirse şunlar sıralanabilir:

⁶⁰ Muhammad Qasim Zaman, "Religious Education and the Rhetoric of Reform: The Madrasa in British India and Pakistan", *Comparative Studies in Society and History*, 1999, sayı: 41/2, s. 294-323; Kaur, s. 63.

⁶¹ A. Ahmed, s. 139; S. H. Ali, s. 23; Siddikî, s. 252; Daudî, s. 302.

Medrese-i İslâmiye Şemsü'l Hüda: Patna-Bihar'da 1912'de kurulan medresenin düzenli yapılanması ve ders programı pek çok medreseye örnek olmuştur. Yükseköğretim düzeyinde eğitim-öğretim hizmeti sunan bu medresenin programı sonraları diğer bazı medreselerde de uygulanmıştır.⁶²

Câmiatü'l-Osmâniyye: Haydarabad Dekken'de 1853'de kurulan Dârululûm'un ve 1887'de kurulan Nizam College'in 1917'de bir araya getirilerek yeniden yapılandırılmasıyla açılmıştır. Hint altkıtasında İslâmî ilimlerin gelişmesine ve toplumun bu alanda bilinçlenmesine büyük katkısı olan bu kurumun en önemli ve ayırıcı özelliği Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Hadis, Tefsir, Kelâm gibi geleneksel İslâmî ilimlerle birlikte Modern Hukuk, Tıp gibi müspet ilimlere de yer vermesi ve öğretim dilinin Urduca olmasıdır. Ancak modern bilim kitaplarının bir çoğu İngilizce olduğu ve öğrencilerin dil seviyesi bunlardan yararlanacak düzeyde olmadığı için Câmiatü'l-Osmâniyye zamanla beklentilere cevap verememiş ve İngilizce öğretim yapan üniversitelerle aynı nitelikte öğrenci yetiştirememiştir. Nitekim, bulunduğu bölgenin 1947'de Hindistan'a bağlanmasından sonra üniversitenin öğretim dili İngilizce olarak değiştirilmiştir. Bu değişim sürecinde, üniversitenin İlâhiyat Fakültesi'nde yapılan İslâm araştırmaları büyük ölçüde sekteye uğrasa da, yürütülen çabalar sonucu yeniden başlamıştır.⁶³

db | 111

Camia Milliye İslâmiye – National Muslim University:

Hilâfet Hareketi üyelerinin 1920'de Aligarh'da kurduğu bu üniversite 1925'te Aligarh'tan Delhi'ye intikal etmiştir. Temel kuruluş amacı, özerk ve milli nitelikli bir yükseköğretim sistemini tesis etmek ve eğitimcilerle halkın dîni ve seküler alanlarda işbirliği yapmasını sağlamaktır. Üniversiteye bağlı Urdu Akademisi'nde bu hedefe yönelik olarak yapılan ilmi toplantılara ve konferanslara Türkiye'den de zaman zaman bazı düşünürler dâvet edilmiştir. Bunlardan Hüseyin Rauf (H. R. Orbay, 1881-1964) 'Eski ve Yeni Türkiye' konusunda, Behçet Vehbi 'Müslümanların İlerleme ve Gerilemesi' konusunda dörder konuşma yapmış, Halide Edip (H. E. Adıvar, 1884-1964) de 'Doğu ve Batı Keşmekeşi' konusunda sekiz konuşma yapmıştır.

Öğretim dilinin Urduca, Arapça ve Farsça seçmeli olduğu üniversitenin programında zorunlu din dersi vardır. Üniversitenin din öğretimi ile ilgili bölümleri önceleri gelenekçi bir öğretim kadrosu-

⁶² Erinç v.dğr. s. 95; Birişik ve Rizvi, s. 538-542.

⁶³ Kaur, s. 76, 128;F. Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 134; 135.

na sahipken zamanla Aligarh'ın modern çizgisine yaklaşmıştır. İslâmî unsurları gittikçe zayıflayan üniversitede, otuzlu kırklı yıllarda Hint milliyetçiliği ağır basmıştır. Bu durum günümüzde de devam etmektedir ve Camia Milliye'nin İslâmî yönü sadece isminden ibarettir.⁶⁴

Sonuç ve Değerlendirme

Modern dünyanın değişimlerine ve baskılarına direnerek günümüze ulaşan geleneksel öğretim kurumlarının ve bu kurumlarda yürütülen din eğitiminin gelişim sürecini tarihsel açıdan incelediğimiz bu araştırmada tespit ettiğimiz temel hususlar şunlardır:

Medreselerin Hint altkıtasında varlığını devam ettirmesinin ve Müslüman halk kesimi tarafından yoğun ilgi görmesinin tarihsel ve derin kökleri mevcuttur. İslâm dininin ortaya çıkışının erken dönemlerinde Hint altkıtasına ulaşılmasıyla birlikte bölgede din eğitimi faaliyetleri de başlamıştır. Sonraki dönemlerde eğitim-öğretimde kurumsallaşmayla paralel gelişen programların temel çatısını İslâmî ilimler oluştursa da vurgulanan ve öne çıkan konular dönemin ihtiyacına ve anlayışına göre değişmiştir. Bu vurgu ve öncelik başlangıçta Fıkıh ilmi üzerine iken zamanla aklî ilimlere, daha sonra da Tefsir ve Hadis ilimlerine doğru kaymış ve nihayet medreseler genel öğretim kurumu olmaktan uzaklaşarak birer din öğretimi kurumuna dönüşmüşlerdir.

İslâm kültür ve medeniyetinin Hint altkıtasına yayılmasında ve yerleşmesinde büyük rol oynayan medreseler İngiliz sömürge yönetimleri döneminde farklı bir misyon üstlenmiş, modern eğitim-öğretim alanından dışlanan Müslüman halkın hemen hemen tek eğitim-öğretim alternatifi olarak ayakta kalma mücadelesi vermişlerdir. İngilizlerin baskıcı ve ayırıştırıcı tutumuna bir kısım Müslümanlar tarafından açılan az sayıdaki modern öğretim kurumlarından mezun olan gençlerin Doğu-Batı ikilemi içerisinde bocalaması da eklenince, toplumda 'kendi din ve kültür geleneğine sahip çıkma' refleksinin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. 'Medreseleri kollama ve yaşatma' davranışı biçiminde ortaya konulan bu geleneksel tutum, İslâm kültürünün yeni nesillere aktarıldığı birer merkez konumundaki bu öğretim kurumlarının günümüze değin ayakta kalmasını sağlayan en önemli etkidir.

⁶⁴ Kaur, s. 76, 128; F. Rahman, *İslam ve Çağdaşlık*, s. 134.

1947’de İngilizlerin bölgeden çekilmesi sonucu Hindistan ve Pakistan adıyla kurulan iki ülkenin yöneticilerinin İngiliz hükümeti ile aynı doğrultudaki uygulamaları ve yaygınlaşan modern öğretim kurumlarının Müslüman halkın beklentilerini karşılamaması bu tutumun güçlenerek devam etmesini sağlamıştır. Geleneksel öğretim kurumlarının bölgedeki konumu Sovyet-Afgan savaşı (1979-1988) sırasında farklı bir boyut kazanmış ve medreseler bu süreçte siyasî ve ekonomik destek görmüşlerdir. Ancak 11 Eylül 2001 terör saldırılarından medreselerin sorumlu tutulması bu kurumların yeniden baskıya maruz kalmasına yol açmış ve böylece tüm dikkatler geleneksel öğretim kurumlarında yürütülen din eğitiminin ideolojik temeli üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu durum ayrı bir araştırma konusu olup çalışmamızın kapsamı dışında olsa da şunu vurgulayabiliriz ki, bu tarihten itibaren bölge Müslümanları yeniden geleneksel İslâmî kültürden geriye kalan tek somut unsur konumundaki medreseleri savunmak ve kollamak zorunda bırakılmıştır.

Hint altkıtası medreselerinde yürütülen eğitim-öğretimin ilk dönemlerindeki dinamik ve üretken yapısı ile bugün içinde bulunduğu statik ve tartışmaya açık konum arasında muazzam bir fark olduğu doğrudur. Bu medreselerin yeniliklere ve bilimsel gelişmelere öncülük etmek şöyle dursun büyük ölçüde ket vurduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Nitekim geleneksel öğretim kurumlarının müspet ilimlerden uzaklaşarak birer din öğretimi kurumuna dönüşmesinin yolunu açan üç yüz yıllık programlar günümüz medreselerinde hâlen yürürlüktedir. Ders işlemede kullanılan öğretim yöntem ve teknikleri konusunda da kayda değer bir değişiklik yoktur. Bilgiyi belleğe işlemeye dayalı, hafıza ve metin ağırlıklı takrir, ezber gibi didaktik yöntem ve teknikler medreselerde ödün vermeden uygulanır. Ancak medrese mensuplarını bu durağan konumun tek sorumlusu olarak kabul etmek yanlıştır. Sömürge hükümetlerinin ve onların güdümünde yönetime gelen Batı yanlısı ve geleneksel İslâm anlayışına tepkili politikacıların anti-demokratik uygulamalarını görmezden gelmek medrese mensuplarına haksızlık olur. Hint altkıtasının kökü derinlere uzanan medrese geleneğinin bu araştırmada ortaya konulan tarihî serüveni iyi okunduğunda medreselerin iç ve dış güçlerce mütemadiyen kısa kaç altında tutulduğu ve bunun sonucu olarak bir tür içe kapanma ve kendini koruma refleksi yaşadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu kurumların seküler anlayışlara şüphe ile yaklaşmalarının, niteliksel değişime direnerek mevcut durumla-

rını sürdürmelerinin nedeni ve Müslüman halkın yoğun teveccühünün gerekçesi daha iyi anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Ahmad, Anis, "Educational and Cultural Cooperation: The Ethical Foundations", *Policy Perspectives*, 2005, sayı: 2/1, s. 9-14.
- Ahmed, Aziz, *Hindistan ve Pakistan'da Modernizm ve İslam*, çev. Ahmet Küskün, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, 9. Baskı, Pegem Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Ali, Akhtar, "A Study of the Quality of Teaching at University Level in Pakistan", *Journal of Social Sciences and Humanities*, 2005, sayı: 3/1.
- Ali, Saleem H., *Islam and Education: Conflict and Conformity in Pakistan's Madrassahs*, Oxford University Press, Karachi, 2009.
- Arnold, T. W. ve M. Mujeib, "Hindistan" Maddesi, *İA*, MEB Yayınları, İstanbul, 1964, c. V, s. 518-521.
- Baloch, N. A., "Objectives of Education in the Pakistani Society before Colonial Rule", *Educational Developments in Muslim World* içinde, ed. Mohamed Taher, Anmol Publications, New Delhi, 1997, s. 26-28.
- Baloch, N. A., *A National System of Education and Education of Teachers*, Sindh Institute of Policy Studies Publications, Larkana, 2003.
- Birişik, Abdülhamit ve Saiyid Athar Abbas Rizvi, "Talim ve Terbiye: Hindistan ve Pakistan", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, c.XXXIX, s. 538-542.
- Birişik, Abdülhamit, "Hindistan: VI. Hindistan'da İslâm Araştırmaları", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c. XVIII, s. 94-101.
- _____, "Hint Altkıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", *Dıvân İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2004, sayı: 17/2, s. 2-42.
- _____, "Medrese: Hint Altkıtasında Medrese", *DİA*, TDV Yayınları, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 333-338.
- _____, *Hint Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2001.
- Çelebi, Ahmed, *İslâm'da Eğitim Öğretim Tarihi*, 3. Baskı, çev. Ali Yardım, Damla Yayınevi, İstanbul, 1998.
- Daudî, Zaferullah, *Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995.
- Erinç, Sırrı, S. Maqbul Ahmed, Azmi Özcan, K. A. Nizâmî, Kürşat Demirci ve Abdülhamit Birişik, "Hindistan" Maddesi, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 1998, c.XVIII, s. 69-101.
- Farooq, Muhammad, *Disciplining the Feminism: Girls' Madrasa Education in Pakistan*, <http://scholar.googleusercontent.com>, Erişim Tarihi: 17.12.2013.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Hindistan", *DEÜİF Dergisi*, 1983, sayı: 1, s. 6-24.
- Fırlalı, Ethem Ruhi, *Kadiyanlık*, TDV Yayınları, Ankara, 1994.
- Güner, İbrahim, Azmi Özcan ve Abdülhamit Birişik, "Pakistan" Maddesi, *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2007, c. XXXIV, s. 146-149.

- Hatiboğlu, İbrahim, *İslam Dünyasının Çağdaşlaşma Serüveni*, Hadisevi Yayınları, İstanbul, 2004.
- Institute of Policy Studies, “Pakistan: Religious Education Institutions”, *Institute of Policy Studies Task Force Report*, Institute of Policy Studies Publications, Islamabad, 2002.
- Kaur, Kuldip, *Madrasa Education in India*, CRRID Press, Chandigarh, 1990.
- Khalid, Salim Mansur ve M. Fayyaz Khan, “Pakistan: The State of Education”, *The Muslim World*, 2006, sayı: 96, s. 305-322.
- Khan, Adeel, “Ethnicity, Islam and National Identity in Pakistan”, *South Asia: Journal of South Asian Studies*, 1999, sayı: 22/1, s. 167-182.
- Khan, M. Hamiuddin, *History of Muslim Education II*, Academy of Educational Research Press, Karaçi, 1973.
- Khan, Sadiq Ali, *Educational Institutions and Library Development in Pakistan*, Khurshid Nishan Publication, Karachi, 1994.
- Kulke, Hermann ve Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İmge Yayınları, Ankara, 2001.
- Lelyveld, David, “Disenchantment at Aligarh: Islam and the Realm of the Secular in Late Nineteenth Century India”, *Die Welt des Islams*, 1982, sayı: 22/1, s. 85-102.
- Nayyar, A. H., “Madrasah Education Frozen in Time”, *Education and the State: Fifty Years of Pakistan* içinde, ed. Pervez Hoodbhoy, Oxford University Press, Karachi, 1998, s. 216-240.
- Pakdemirli, M. Nur ve Halit Ev, “Pakistan’da Geleneksel Eğitim Öğretim Kurumları: Medreseler”, *100. Yılında İmam Hatip Liseleri Uluslararası Sempozyumu, 24-25 Kasım 2013*, İstanbul.
- Qureshi, Ishtiaq Husain, *Education in Pakistan*, Maaref Press, Karachi, 1975.
- Rahman, Fazlur, *İslam ve Çağdaşlık*, çev. Alparslan Açıkgenç, M. Hayri Kırbaçoğlu, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002.
- Rahman, Fazlur, *İslam*, çev. M. Dağ ve M. Aydın, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2004.
- Rahman, Khalid ve Syed Rashad Bukhari, “Pakistan: Religious Education and Institutions”, *The Muslim World*, 2006, sayı: 96, s. 323-339.
- Rahman, Khalid ve Syed Rashad Bukhari, “Religious Education Institutions: Present Situation and the Future Strategy”, *Policy Perspectives*, 2005, sayı: 2/1, s. 55-81.
- Rahman, Tariq, *Denizens of Alien Worlds: A Study of Education, Inequality and Polarization in Pakistan*, Oxford University Press, Karachi, 2006.
- Reid, Norman, “Quality Assurance in Higher Education in Pakistan”, *2. International Conference on Assessing Quality in Higher Education*, Lahore, 2008.
- Siddiki, Mazharuddin, *İslam Dünyasında Modernist Düşünce*, çev. Murat Fırat ve Göksel Korkmaz, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.
- Şiblî Nu’mânî, *Makâlât-ı Şiblî*, c. V, Dârü’l-Musannifin, A’zamgarh, 1955.
- Ullah, Raza, John T. E. Richardson ve Muhammad Hafeez, “Approaches to Studying and Perceptions of the Academic Environment Among University Students in Pakistan”, *Compare: A Journal of Comparative and International Education*, 2010, sayı:1, s. 1-15.
- Zaman, Muhammad Qasim, “Religious Education and the Rhetoric of Reform: The Madrasa in British India and Pakistan”, *Comparative Studies in Society and History*, 1999, sayı: 41/2, s. 294-323.

